

פתח-דבר

במרכז גיליון זה של תיאוריה וביקורת מתנהל דיון בשאלות הנוגעות למיעוט הפלסטיני בישראל. אזרחי ישראל הערבים נתפשים כאן בעת ובעונה אחת מנקודת-המבט של הגדרתם העצמית הקולקטיבית – כפלסטינים, ומנקודת-המבט של יחסי-הכוח בין הקולקטיב הזה לבין החברה שבתוכה הוא חי – כמיעוט. הדיון מתנהל בהקשרים מדעיים ותרבותיים שונים, אבל הכותבים הנוטלים בו חלק שותפים לשתי הנחות שנתפשות כחיוניות לכל מחקר ועיון בנושא. לפי ההנחה האחת, צריך החוקר או הכותב להביא בחשבון את היחסים שבין העמדה שהוא תופש לבין העמדה שתופש מושא המחקר שלו בשדה של יחסי-הכוח הממשיים בחברה. לפי ההנחה השנייה, ה"זהות" של ערביי ישראל, כבודדים וכחלק מחברה בעלת מאפיינים ייחודיים, אינה רק מושא למחקר אלא מהווה בעצמה נקודת-מבט לגיטימית. היא מעצבת את הדיון בזכות עצמה ובזכות היחסים המיוחדים שיש לה עם נקודת-המבט האחרות; למשל, זו של המעסיק היהודי, של החוקר היהודי, או של הקרוב הפלסטיני מעבר לקר-הירוק.

ההנחות האלה חורגות מתחומי הוויכוח הפוליטי השגור והצר. מן העובדה שנקודת-המבט של החוקר היהודי מיוחסת לעמדתו, במסגרת יחסי-הכוח בין יהודים לערבים, לא נובע שמאפייני העמדה הזאת ידועים מראש. גם לא נובע שניתן לגזור מהם את הדברים שאותה עמדה מאפשרת לראות, את הטענות שהיא מאפשרת לנסח, או את ההשקפה הפוליטית שתופש העמדה יטה לאמץ. מן העובדה ש"זהותו" של הפלסטיני כמושא בשיח מיוחסת לנקודת-המבט של הפלסטיני כדובר וכשותף בשיח לא נובע שנמצא לה נציג אחד, מובהק ונאמן. לא ברור גם שיש רק נקודת-מבט אחת כזאת. עזמי בשארה, שמציע הקשר היסטורי ותיאורטי לדיון בשאלת זהותם ומעמדם של הפלסטינים בישראל, מצביע על שבריריותה של הקולקטיביות הפלסטינית הישראלית ועל עיקר השינויים ההיסטוריים שעברה מאז קום המדינה. יואב פלד בוחן את מעמדם של האזרחים הפלסטינים מנקודת-מבטם של מערכת המשפט ושל המשטר הפוליטי, תוך הדגשת הסתירה שבין הגדרתה של המדינה הישראלית כמדינתו של העם היהודי לבין התפישה הליברלית של המשטר הדמוקרטי.

מנקודות-מוצא שונות מגיעים בשארה ופלד למסקנות דומות. תפישה דמוקרטית ליברלית לא תוכל להכיל תיקון משמעותי לאפליית הפלסטינים הישראלים כיחידים וכחלק מקולקטיב, מפני שאין בה מענה לאופן שותפותם בטובת-הכלל. פלד מציע תפישה חליפית של רפובליקניזם דר-לאומי המאפשר דריקיום של שני קולקטיבים אתניים, שבכל אחד מהם יש ליחידים חלק בטובת-הכלל שאליו הם שייכים. בשארה תובע מאבק מקביל בשני ערוצים: תביעה לשוויון אזרחי מלא בערוץ הליברלי ותביעה לאוטונומיה תרבותית ואישית בערוץ הרפובליקני. שניהם מציעים אוטופיה, שמעוגנת בניתוח תיאורטי של המצב ההיסטורי אבל נפרשת הרחק מעבר לאופק הצר שמאפשרים הניסוחים המקובלים בוויכוח הפוליטי. בשארה מדגיש שאוטופיה כזו כבר מכילה בתוכה את הוויתור על החלום ואת הנכונות לפשרה של הצד הפלסטיני בסכסוך. פלד מצביע על הסיכוי ליישב במסגרת האוטופית בין שתי המחויבויות הסותרות של המדינה הישראלית: לעם היהודי ולדמוקרטיה. מכאן משתמעת תביעה מקבילה לויתור, ונכונות לפשרה המופנית כלפי הצד היהודי בסכסוך.

המימד האוטופי של שאלת הפלסטינים מוצג בגיליון זה בהקשר היסטורי מובהק: כתיבה-מחדש של שלושה פרקים נפרדים בתולדות הסכסוך היהודי-ערבי. כל אחד מהם מניח ומזמין יחסי-גומלין

בין עיון מחדש בזהותו, עמדותיו ומהלכיו של האחר לבין עיון מחדש בנקודת־המבט של האני החוקר. אילן פפה, דן בהיסטוריוגרפיה הישראלית החדשה של תקופת מלחמת העצמאות (או "מלחמת 1948", או בפשטות, "האסון", תלוי מיהו הדובר). הוא משבח אותה על שזנחה את המחויבות הלא מדעית לגרסה הציונית של הסיפור ההיסטורי אבל מבקר אותה על שעדיין היא עוטה איצטלה של מחקר פוזיטיביסטי העוסק ב"עובדות עצמן". רק כשיאומץ במלואו המודל המחקרי שמציעה "ההיסטוריה החדשה" ניתן יהיה לשלב בסיפור ההיסטורי את נקודת־המבט הפלסטינית ולתת דין וחשבון הולם על־נקודת־המבט היהודית. יגיל לוי ויואב פלד דנים באופן בו נתפשה מלחמת ששת־הימים (או מלחמת 1967) בסוציולוגיה הישראלית: כמעין תהפוכות טבע וכך שבר בהווה הישראלית. הם מבקרים גישה רווחת בשיח הסוציולוגי על האופן בו היא מנתקת לחלוטין את ניהול הסכסוך היהודי־ערבי מתהליכים של בניית המדינה ועיצוב היחסים בין המדינה לחברה האזרחית בישראל. הניתוק הזה אפשרי רק כשתופשים את הסכסוך כאילו הוא מתנהל מעצמו בין אחר – שהוא גזירת גורל לבין אנחנו קיבוצי – שהגזירה הזאת ניתבת עליו מבחוץ. תפישה כזאת של הסכסוך היא כתם עיוור בשדה־הראייה של הסוציולוגיה הישראלית ומחסום להבנה העצמית שהיא מציעה לישראלים.

גיל אייל מציג יחסי־גומלין בין הגדרה עצמית לקביעת זהות האחר בהקשר דיסציפלינרי שונה – השיח המזרחני. הוא משחזר את התגבשותו של מושא מחקר מרכזי בשיח הזה, "הכפר הערבי" ומתאר כיצד זה שימש בעת ובעונה אחת להגדרת "זהותו" של המיעוט ומיסוד דפוסי־השליטה בו מצד אחד, ולעיצוב "זהותו" דימויית העצמיים של הרוב מצד שני. במסגרת השיח המזרחני, שהתפתח קודם בגופי הביטחון ואחר־כך קנה לו שביטה באקדמיה, מבקש היהודי להגדיר את עצמו כמערבי, רציונלי ומתקדם על דרך ההתבחנות מן הערבי. השיח המזרחני מקבע את "הכפר הערבי" בתור סמל של מסורתיות ואירציונליות שנתפשות כחלק מהותי של "האופי המזרחני", ובתור זירה של תהליכי מודרניזציה המבקשים לשנות את האופי הזה, ואשר להם אחראים החברה היהודית והשלטון הישראלי. אנדי צייג מנסה לגעת בכפר ערבי אחר, זה שנותר רק בזיכרון, זיכרונו של פליט. המדיום שלו משולב – סיפור קצר ושבעה אובייקטים מפוסלים – ובאמצעותו הוא מנסה לתפוש ולבטא את נקודת־מבטו של האחר בלי ליפול בפח שטומנים דפוסי השיח שקבעו מראש, לא רק את זהותו של האחר אלא גם את האתר בו מתרחש המפגש אתו. צייג מציג זירת מפגש חליפית, שמעצבים אותה עקבותיו של מפגש קודם, בין ילד ערבי לחייל עברי, מפגש שסופו גירוש. הזירה הזאת מאוכלסת במלים, עקבות שטבע הכפר בזיכרון, ובחומר, חפצים ששרדו אחרי האסון. אצל צייג האוטופיה נושקת לזיכרון: אוטופיה של הזדהות גמורה עם פצעו וזיכרונו של האחר.

בספירה אחרת, אבל עדיין על הציר שבין הזדהות והרחקה, נע הדיון של אורלי לובין באחרותה של האשה בשיח הספרותי. לובין מבקשת לנתח ולמיין את אפשרויות הקריאה הנוצרות במפגש בין האשה הקוראת לבין טקסט שנכתב בחברה אנדרוצנטרית, שבה הגבר מוצב תמיד במרכז והאשה היא האחר שלו, מי שזוכה בזהותה וזכות הדיבור שלה בצלו של הגבר וכנגדו. גם לובין מסמנת את מגבלות התיאוריה הקיימת בתחום, כולל זאת הפמיניסטית, שמודעת ליחסי־הכוח המתקיימים במעשה הקריאה. לובין מציעה לחשוף קודם־כול באיזו מידה הטקסט – ובעיקרון אין זה משנה אם נכתב בידי גבר או אשה – מפנים ומבטא את הנורמות של התרבות הגברית ההגמונית או פועל כנגדן. מול שתי האפשרויות האלה היא מציגה ומדגימה ארבע אפשרויות של קריאה: של אישור או התנגדות, של הזדהות או חתרנות. כמו "הזהות" הנשית, גם נקודת־המבט ומנגנוני הקריאה הנשיים, והאפיון הפמיניסטי המדויק שלהם אינם נתונים מראש. בשביל הקוראת, הטקסט עשוי להיות זירת מפגש בינה לבין עולם גברי המציב אותה כאחר של הגבר; הוא עשוי להיות גם הזדמנות לתפוש עמדה נשית המסרבת לכוחות שמבקשים לקבוע אותה כאחר וחותרת לתפוש את המרכז, לצד הגבר, או במקומו. לאסטרטגיות של קריאה וקריאה־מחדש יש תפקיד מרכזי בעיצוב זירת המפגש ויחסי האחרות המתגבשים או מתפרקים בתוכה.

בספטמבר 1939 כבר הוליד המפגש האלים בין הנאצי לאחר המובהק שלו, היהודי, טרגדיה היסטורית עצומת ממדים, אבל עדיין לא הביא להתרחשותה של שואה. השואה היתה עתיד בלתי קיים ואפשרות בלתי נתפשת (שרק אחרי שהתממשה ניתן היה להעלותה על הדעת), ואת הנאצים הבינו אז בלעדיה. דווקא משום כך יכול מקס הורקהיימר, הפילוסוף היהודי־גרמני, מן ההוגים הבולטים של אסכולת פרנקפורט, לראות דברים שזיכרון השואה, והשימושים הנעשים בו בתרבות הישראלית, מעוורים מאז את עינינו מראות. הוקרהיימר מנתח, בחיבור ראשון משלו המתורגם כאן לעברית, "היהודים ואירופה", את תפקידה של האנטישמיות במשטר הנאצי ועל רקע זה חושף את הקשר המהותי שהיה קיים לדעתו בין פאשיזם לקפיטליזם. אלמלא היו הם האחר

השנוא, המדוכא והמאויים של המשטר הגרמני, מתריס הורקהיימר, ספק עד כמה היו היהודים טורחים להסתייג מן המשטר. משה צוקרמן מציע קריאה-מחדש בחיבור של הורקהיימר כדי לשחרר את הדיון בפאשיזם מצלה של השואה ולהציג את הפאשיזם כאפשרות ממשית של הקיום היהודי בזמן הזה. בקוטב המנוגד לאוטופיה רובץ האיום של משטר רשע, שבו האחר הוא קורבן תמיד והקורבן הוא תמיד אחר. שחרור מסוים של הזיכרון המשותף, רומז צוקרמן, עשוי לסייע לראייה נכוחה של האיום הזה.

על אותו ציר מתוח בין אוטופיה לביקורת המציאות העכשווית, וממנה והלאה, עד לאיום שטמון במציאות הזאת, אבל בספירה שונה בתכלית, פורש גדעון עפרת את נימוקיו לבחירתו באביטל גבע לביתן הישראלי בביאנלה של ונציה 1993. בוונציה יציגו עפרת וגבע את החממה הלימודית אותה מנהיג האמן מאז "פרש" מעולם האמנות. עפרת מתאר את החממה הזאת כמעבדה לאוטופיה. החממה היא סביבה ומרחב מובחנים וסגורים, פחות או יותר, שמתנהלת בהם פעילות, שהיא בעת ובעונה אחת חברתית ויצירתית, חינוכית ומדעית. בסביבה הזאת נבדקים, בפועל ממש, תנאים ותכנים של מציאות אוטופית. מה שהופך את המציאות הזאת לאוטופית הוא הניסיון הבלתי-נלאה ליישב בין הפערים המפרידים ללא-תקנה, כביכול, בין האני לזולת, בין החומרי לרוחני, ובין תרבות לטבע. מה שהופך את האוטופיה הזאת למציאות היא העובדה שמדובר בפעילות המתנהלת דרך קבע (בקיבוץ עין-שמר), מעשה שגרה, כמעט חמש-עשרה שנה. מנקודת-מבטו של גבע, האמן, ומנקודת-מבטו שלו, כאוצר ומבקר, בודק עפרת באיזו מידה העבודה היצירתית הזאת היא גם יצירת-אמנות. משהו מקריאת התיגר שגבע קורא על ההבחנה בין אמנות לחיים, לחברה ולפוליטיקה עשוי להדהד אצל קוראי הגיליון הזה התוהים על הקשר בין התיאוריה הביקורתית המתנסחת בו למציאות שבתוכה נכתבים ונקראים הניסוחים האלה.

עדי אופיר